

OPBOUW

WEEKBLAD TOT OPBOUW VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

uitgave van de gereformeerde persvereniging „opbouw“

De Heere zal ú een huis bouwen!

„Ook kondigt de HEERE u aan: De HEERE zal ú een huis bouwen...“, 2 Sam. 7 : 11.

David had in zijn lange soldatenloopbaan veel bloed vergoten. O zeker, in de oorlogen des HEEREN. Maar de tempel van de God des levens bouwen, nee dat mocht hij niet doen, 1 Kron. 28 : 3. De teleurstelling over dit besluit van Jahweh zal echter wel geheel verdrongen zijn door de vreugde over de viervoudige verrassing, waarmee Nathan tegelijk bij David aankwam. De HEERE had Davids hartelijke toewijding op zeer hoge prijs gesteld.

Jahweh zal voor ú een huis bouwen

De eerste verrassing was deze.

Had David zo graag voor Jahweh een Huis willen bouwen van steen? Jahweh zou voor David een Huis bouwen van vléés! Van mensenvlees. Een koningshuis. Een dynastie. Zoals wij spreken van het Huis van Oranje en van het Bourgondische Huis. Dit was al een onderscheiding voor David! Van huisuit toch maar een doodgewone herdersjongen. Een schapenoppassertje uit Bethlehem. Als zodanig had God hem reeds hoog geëerd door hem van achter de schapen te verheffen tot op de troon van een wereldrijk. Want dat is Israël onder David geworden.

Alsof dat echter nog niet mooi genoeg was, kwam Nathan hem nu ook nog mededelen, dat het Gode behaagd had uit die voormalige boerenjongen een koningshuis te bouwen. Een Davidische koningsdynastie. Wat zal David gekeken hebben!

Uw zoon, die zal Mij een huis bouwen

De tweede verrassing was deze.

De zoon van David, die hem straks zou mogen opvolgen, die zou het plan mogen uitvoeren, dat David beraamd had en voor Jahweh een Tempel bouwen. Want die hartewens van David — heel Israël de HEERE dienend in een tempel te Jeruzalem — zou in vervulling gaan. Mede door toedoen van Davids zoon.

Dat was ook wat voor die vrome vader. Je zult zoiets mogen horen over je zoon!

Ik zal hem tot een Vader zijn

De derde verrassing was deze.

Tussen die zoon van David aan de ene kant en Jahweh aan de andere kant zou net zo'n nauwe band bestaan als tussen vader en zoon.

Kunt U nauwer band bedenken?

Jahweh en Davids opvolger: Vader en zoon!

Uw troon zal vaststaan voor altijd.

De vierde verrassing was deze.

Davids koningschap zou niet alleen overgankelijk worden, maar ook onvergankelijk. „Uw huis en uw koningschap zullen voor immer bestendig zijn voor uw aangezicht,

uw troon zal vaststaan voor altijd“, vs 16. Zelfs wanneer zijn zonen ongerechtigheid zouden bedrijven „zal Mijn goedertierenheid van hem niet wijken, zoals Ik haar heb doen wijken van Saul, die Ik voor uw aangezicht heb weggedaan“. Al zou Jahweh hem wel straffen, zoals ook aardse vaders hun kinderen zo nu en dan moeten straffen. Maar zelfs afval zou de troon van David niet ten val brengen.

Met deze viervoudige verrassing kwam Nathan bij David aan. Had David zo graag willen zorgen voor het Huis van God? Nu, dit wilde Jahweh door David nog niet laten bouwen. God kan aardse vastigheden gerust missen. Maar de toewijding van David stelde Jahweh intussen op zó hoge prijs, dat Hij van Zijn kant wilde zorgen voor een Huis voor David. Zijn koningschap over Israël zou overgankelijk en onvergankelijk wezen.

Het derde Verbond

Zo is de Israëlitische kerk uit de smeltkroes van de Richterentijd tevoorschijn gekomen met haar derde Verbond. Als we ten minste beginnen te tellen bij Abraham.

Me dunkt, als we het hele boek Samuël overzien, dan is dit toch wel een van zijn hoogtepunten: hoe Israël er na de Richterentijd van Jahweh een heerlijk verbond bijgekregen heeft.

Het eerste was Gods verbond met Abraham. Gesloten in Gen. 15 en bevestigd in Gen. 17. Dit verbond vormde de basis, waarop de beide volgende straks zouden rusten. Bij dit verbond verplichtte God zich onder ede Abrahams zaad de hele wereld te geven en het tot een zegen te stellen voor alle volkeren.

In dit verbond zijn wij thans ook opgenomen. Vandaar dat we bij doopsbedieningen vaak zingen: „t Verbond met Abraham, Zijn vrind, bevestigt Hij van kind tot kind“, Ps. 105. Dit zien we dan voor onze ogen.

Het tweede verbond ontving Israël bij Horeb. Gesloten in Exodus 20-24. Jahweh zou Israëls koning worden en Israël Zijn heilige volk. De vazal van Jahweh. Wars van alle Kanaänietische vuilheid.

Dit verbond is met Christus' komst verouderd en verdwenen. Zie de Hebreeënbrief, m.n. Heb. 8.

Het derde verbond sloot God met David. Gesloten in 2 Samuël 7. „Uw koningschap is een koningschap voor alle eeuwen!“

Krachtens dit verbond is onze Heere Jezus — de Zoon van David — thans gezeten in de Troon. Want in onze Heere Jezus heeft de kerk nog steeds een koning uit het Huis van David.

Krachtens dit verbond bleven Jozef en Maria, Zacharias en Elisabeth, Simeon en Anna „de vertroosting Israëls“ verwachten. Dit verbond hield de hoop in hun harten levend. Dit verbond deed Zacharias zingen van het bevrijdings-stootwapen (de „hoorn

U, Vader, U aanbidden wij,
wij zingen U ter ere;
onwrikbaar staat uw heerschappij,
voorgoed zult Gij regeren,
Gij hebt onmetelijke macht,
uw wil wordt onverwijld volbracht.
Die Heer is onze Koning.

O Jezus, die de Christus zijt,
des Vaders eengeboren,
Gij hebt ons van de toorn bevrijd
en redt wie was verloren.
Gij, Lam van God, voor ons geslacht,
verhoor ons roepen uit de nacht,
erbarm U over allen.

O Heilige Geest, ons hoogste goed,
ten Trooster ons gegeven,
heb dank dat Gij ons delen doet
in Jezus' dood en leven.
Beveilig ons in alle nood,
blijf ons nabij in angst en dood,
op U steunt ons vertrouwen.

Oud kerklied

Bewerking: Jan Wit

des heils“), dat God in Davids Huis had opgericht. Een „Dag“, die David blijkens menige Psalm reeds met profetische ogen heeft mogen „zien“.

„Wie ben ik, Heere HEERE
en wat is mijn huis?“

Toen heeft David God gedankt.

In 2 Sam. 7 : 18 kunt U lezen hoe.

Niet stánde, met de handen omhoog, zoals de gewone gebedshouding was. Ook niet plat op de grond, zoals smekelingen zich neerwierpen voor vorsten. Maar zittende.

Heeft David reeds door deze gebedshouding willen zeggen: nu valt er voor mij niets meer te vragen? Nu valt er voor mij nog slechts te danken?

Ook dit gebed kan ons leren, waarom David „de man naar Gods hart“ geweest is. Geen spoor van: wat heeft Jahweh het met David getroffen! Geen zweem van: heb ik niet veel gedaan voor Gods zaak? In plaats daarvan slechts deze nederige vraag: „Heere HEERE, wie ben ik en wat is mijn huis?“

Geloof in Gods genade maakt een mens altijd nederig. Zoals geloof in God ook altijd zal moeten roemen: „Het is Jahweh, die Jeruzalem bouwt“, Ps. 147.

O, als we dat eens niet wisten!

Maar nu hebben wij in dit oude Verbond met David nog steeds een hoopvolle pleitgrond bij onze gebeden voor „Sion“, dat is nu: de Gemeente van onze Heere Jezus Christus. Daarover tenslotte volgende week.

Barendrecht.

F. van Deursen.

Christus en de Amadlozi

I.

— We bevinden ons iets meer dan 9 mijl W.Z.W. van het dorpje Richmond in Natal. De Landrover hobbelt over de met steen verharde zandweg en mindert vaart wanneer we in de buurt van een paar hutten groepen komen. We zijn gearriveerd bij een van de zendingsposten van de Gereformeerde Kerk van Kampen, Ndongeni geheten. Een paar honderd meter verder steekt het kerkje — blauw, wit, grijs — tegen de berghelling af.

Maar ik breng u niet naar dat kerkje. Ik breng u liever naar een der kerkleden, een vrouw van (vermoedelijk) ruim 30 jaar, die hier in een van de hutten groepen woont. Ntombinjani Gambu is haar naam. Ze was een trouw kerklid tot voor kort.

Van de met sneeuw bedekte Drakensbergen, hier zichtbaar, waait een koude wind. Het is winter. Vandaar dat er een houtvuur brandt in de hut die we binnegaan. De rook slaat op uw ogen en nestelt zich in uw kleren. Als u straks thuiskomt, zal uw vrouw haar neus ophalen en zeggen: je stinkt.

II.

— Wanneer uw ogen aan de rook gewend zijn, ziet u haar op de grond zitten in de linker helft van de hut. Die linker helft is de vrouwenafdeling. Wij, als mannen, zitten in de rechter helft op lage "bankjes", nauwelijks een decimeter hoog, onze ruggen geleund tegen de kleimuur.

Ja, daar zit ze tegenover u. Als u haar gekend had, zou u haar nu niet terugkennén. Ze was altijd een rustige, vriendelijke vrouw, onopvallend maar netjes gekleed. Maar nu ziet u een heel andere vrouw voor u. Ze draagt geen hoofddoek (status-symbool van de getrouwde vrouw) meer. Haar kroeshaar steekt vuil en verwaarloosd naar alle kanten uit. Een paar vieze galblazen zijn boven op haar hoofd vastgebonden. Ze heeft haar normale dracht afgelegd. Ze draagt nu alleen een groezelig interlockje en een rok. En van top tot teen heeft ze zich ingesmeerd met witte klei die in een bijzonder dikke laag op haar gezicht ligt. Haar anders zo kalme ogen zijn nu bloedbelopen en rusteloos. Ze schijnen slechts sporadisch iets bewust te zien. Ze beweegt haar tong op een vreemde manier tussen haar tanden. En haar stem is onherkenbaar veranderd.

Wat is er toch met deze vrouw gebeurd? Waar komt deze ingrijpende en duidelijk ontwrichtende verandering toch vandaan?

III.

— Ze vertelt het u zelf.

Zekere nacht is ze begonnen te dromen over gestorvenen. Gaandeweg werd dat dromen sterker en frequenter. De gestorvenen begonnen haar elke nacht op te zoeken, met haar te spreken, haar opdrachten te geven. Het begon onmiskenbaar duidelijk te worden, dat ze door de amathongo en amadlozi (= geesten der gestorvenen) was uitgekozen om hun medium (isangoma) te worden. Ze kon het ook voelen aan een bepaalde pijn in haar schouders, dat de vooroudergeesten bezit van haar hadden genomen. En 's morgens als ze wakker werd, hoorde ze een fluitend geluid langs het rieten dak van de hut bewegen, veroorzaakt door de amadlozi. Dat alles maakte het onvermijdelijk dat ze isangoma zou worden, een medium, een openbaringsorgaan van de vooroudergeesten. Een gevestigde isangoma was al te hulp geroepen en hij was haar nu aan het opleiden en inwijden in de vele geheimen van het vak. Daarom was ze ook besmeerd met witte klei. Want die is om zo te zeggen het schooluniform van een leerling-isangoma.

IV.

— Een vreemde, raadselachtige wereld, vindt u? Laten we proberen er zo ver mogelijk in door te dringen.

Volgens Zoeloe-geloof behoren de doden — althans de mannen — nog tot dit leven. Als iemand sterft, wordt de gemeenschap tussen hem en de levenden niet afgesneden, maar voortgezet. Ze wordt nu alleen op een andere wijze uitgeoefend dan voorheen. Wat blijft be-

staan na iemands dood, is zijn geest. Of misschien kunnen we beter zeggen: dat is hijzelf in de vorm van een geest. Deze geest wordt ithongo (plur. amathongo) of idlozi (plur. amadlozi) genoemd¹⁾. En als ithongo of idlozi blijft hij actief deel uitmaken van en werkzaam in het leven van allen met wie hij hier op aarde was verbonden. Zoals hij tijdens zijn leven op aarde voor zijn vrouw en kinderen zorgde, blijft hij dat doen als ithongo — en dat zelfs nog effectiever dan hem voor zijn dood mogelijk was — door hun voorspoed en gezondheid te bevorderen. En zoals hij hier op aarde kwaad werd en strafte als hij niet gehoorzaamd werd, zo laat hij als idlozi zijn toorn in nog heviger mate blijken wanneer men hem verwaarloost en verzuimt offers aan hem te brengen. Dan kan hij de ene ramp na de andere veroorzaken: misoogst, ziekten van mens en dier en zelfs dood.

Het is voor de levenden dus van groot belang de amadlozi te viend te houden en te doen wat hun welbehaaglijk is. Maar dat is een moeilijke opgave. Want wie zal precies zeggen wat de amadlozi willen? Zeker, ze willen geëerd worden met offers: een stuk vlees, een pot bier. Dat weet iedereen. Maar wie weet precies hoe vaak deze offers gebracht moeten worden om hen tevreden te stellen? Dat blijft altijd een gok. En het wordt nog ingewikkelder, doordat er tengevolge van het zo breed uitgewerkte verwantschapstelsel zo veel amadlozi zijn, die in meerdere of mindere mate aanspraken kunnen laten gelden op een offertje. Wie is in staat in deze doolhof de juiste weg te bewandelen en evenwichtige verhoudingen te handhaven?

Het antwoord op deze vraag luidt onomwonden: niemand. Op een gegeven ogenblik maakt iedereen een keer een fout. En dan komen ze zijn leven binnen: ziekten, misoogsten, allerhande tegenslagen. En het zal van kwaad tot erger met hem gaan, als hij niet bijtijds het verstoorde evenwicht weet te herstellen en de vertoornde idlozi tevreden weet te stellen.

Maar nu doet zich een nieuwe moeilijkheid voor. Wie zal zeggen welke idlozi kwaad is? Er zijn vele mogelijkheden. Wie kan de goede keuze daaruit doen? En om alles nog ingewikkelder te maken is er ook nog de mogelijkheid, dat de tegenslagen niet door de amadlozi gezonden zijn, maar door een verborgen, geheime vijand die met behulp van zwarte kunst verwoesting in het leven der mensen probeert te brengen.

Wie zal in deze gecompliceerde situatie de uitweg wijzen?

Eenmaal bij deze vraag aangeland roept de Zoeloe de hulp in van een isangoma.

V.

— Als er geen isangoma²⁾ waren, zou het leven uit louter tegenslagen, ziekten en dood bestaan. Meer en meer zouden de mensen zich verstrikken in verkeerde oplossingen. Het evenwicht tussen doden en levenden zou meer en meer verstoord worden en ten laatste onherstelbaar vernietigd blijken. Maar zover behoefte het niet te komen, dank zij de isangoma.

Wat is een isangoma? Wij kennen twee woorden als aanduiding voor deze mensen: toverdokter en medicijnman. Maar deze woorden geven toch een ietwat scheve voorstelling. Inderdaad werkt een isangoma met geheimzinnige "medicijnen" en fungeert hij als "dokter". Maar dat alles kan hij alleen maar dank zij het feit dat hij in contact staat met de amadlozi. Daar ligt zijn kracht en belangrijkheid voor de Zoeloe. De vooroudergeesten openbaren zich aan de isangoma. Ze spreken tot hem. Hij is de verbindingschakel tussen doden en levenden. Hij kan de mensen vertellen wie hun tegenslagen veroorzaakt heeft: amadlozi of boosaardige vijanden. En in beide gevallen weet hij de weg te wijzen en te begaan om het leven te herstellen en te beschermen. En de hoogst geheimzinnige brouwsels en "medicijnen" die hij maakt en toedient, ontlenen hun kracht en affectiviteit vooral hier-

¹⁾ Oorspronkelijk bestaat er een klein betekenisverschil tussen ithongo en idlozi. Ithongo is iemands geest gedurende de eerste tijd na zijn dood. Na de zgn. ukubuyisa-ceremonie, één of enkele jaren na iemands dood, wordt zijn geest idlozi genoemd. In het dagelijks spraakgebruik worden beide woorden echter promiscue gebruikt. De ukubuyisa-ceremonie laten we hier verder rusten.

²⁾ Meervoudsvorm van isangoma.

aan, dat ze uiteindelijk op een openbaring door amadlozi terug te voeren zijn.

Zo is de isangoma de beschermer en hersteller van de samenleving. Als zodanig wordt hij³⁾ door de Zoeloe van onschatbare waarde geacht. Er is echter ook nog een andere kant aan deze medaille. In zijn hart is iedereen bang voor een isangoma. Zijn enorme kennis van "medicijnen" maakt hem niet alleen onontbeerlijk, maar ook gevaarlijk. Een isangoma dwarsbomen of je zijn toorn op de hals halen is een uiterst riskant bedrijf. Een isangoma kent vele methoden om iemand klein te krijgen. Een grote collectie voortreffelijk werkende gifstoffen levert hem daarvoor waardevol materiaal.

VI.

— Een vreemde wereld, ja. Naar onze begrippen zelfs een imaginaire, irreële wereld. Maar voor de Zoeloe is dit alles even concreet en reëel als zijn vee en zijn mielies. En met deze kennis gewapend kunnen we nu ook het verhaal van ons kerklid beter begrijpen.

Hoewel in de prediking geregeld de voorouderverering aan de orde komt, was ze blijkbaar nog lang niet van haar Zoeloe-geloof en -denkwereld losgesneden. Zo heel verbazingwekkend is dat niet. In Paulus' dagen waren er nog tal van christenen die in hun geweten nog niet los waren van de afgoden (1 Cor. 9:7). Dat is een zwakheid waar niet met de botte bijl op ingehakt moet worden, maar waar rekening mee gehouden moet worden. En ondanks deze zwakheid worden deze mensen door Paulus ten volle als broeders erkend, broeders voor wie Christus gestorven is.

Zo was ook ons kerklid in haar geweten nog lang niet los van de amadlozi. En toen is het op een kwade dag begonnen, onweerstaanbaar. Denk niet dat ze het zelf prettig vond. Bijna niemand vindt het prettig isangoma te worden. Er is een stereotiepe verzetshouding wanneer de amadlozi iemand gaan benaderen. Maar dat verzet is al even stereotiep machteloos. De geesten kunnen niet weerstaan worden. Ze overweldigen je. Ze nemen bezit van je. Ze vestigen zich in je. Je voelt hen zitten in je schouders en je krijgt hen er niet meer uit. Zo gaat dat. Je bent eenvoudig hun prooi.

VII.

— Daar zit ze voor je op haar grasmatje. Ze heeft haar verhaal gedaan: monotoon, uitdrukkingloos, passief, alsof ze zichzelf niet meer is. En werkelijk, ze is zichzelf niet meer. Ze is een werktuig geworden, een voertuig, een instrument. Een bijl in de hand van een die kapt.

Is het geen vreemde wereld? Hebt u ooit een dergelijk geval meegemaakt, toen u als ouderling uw wijkronde deed? Of bent u er ooit ook maar indirect bij betrokken geweest?

Het zijn overbodige vragen. Maar hier, 9 mijl W.Z.W. van Richmond, staan we er met de neus bovenop. En we kunnen niet volstaan met een schouderophalen of met een hoofdschudden over zoveel bijgeloof. We zijn er ook niet klaar mee als we het een interessant geval vinden, de moeite van het uitpluizen waard. Er wordt iets anders van ons verwacht en geëist. Wee ons, indien wij het evangelie van het koninkrijk niet verkondigen!

VIII.

— Maar hoe moeten we deze vrouw nu aanpakken?

Moeten we haar vertellen dat dromen bedrog zijn? Maar dat is een stelling die zelfs de ongelovige psychologen in zijn algemeenheid niet aanvaarden.

Moeten we haar dan vertellen, dat dromen openbaren wat er leeft in ons onderbewustzijn? Maar we zijn hier niet gekomen om Freudiaanse en aanverwante droomtheorieën te prediken. Men zou ons trouwens niet eens begrijpen. Een Zoeloe weet niet wat een onderbewustzijn is.

Bovendien: dit is heus niet alles wat er omtrent dromen gezegd kan worden. Eusebius vermeldt in zijn Kerkgeschiedenis, dat de vermaarde Jood Philo een werk geschreven heeft, be-

³⁾ Eigenlijk zou ik moeten schrijven: zij. Het aantal vrouwelijke isangoma overtreft dat der mannelijke nl. vele malen. Volgens A. T. Bryant, een der grote autoriteiten inzake Zoeloe-aangelegenheden, waren de percentsages omstreeks 1915: 95% vrouwen tegen 5% mannen. Daarin zal sindsdien weinig of geen verandering gekomen zijn.

staande uit vier boeken, onder de titel: 'De mozaïsche opvatting, dat dromen gezonden worden door God' 4). Dat is een kant van de zaak die ook wij vandaag niet mogen verwaarlozen, gezien de profetie van Joël 2. Uit reactie tegen mystieke en doperse aberraties hebben we deze kant van de zaak wèl verwaarloosd. Maar daarmee hebben we Joël 2 en Hand. 2 nog niet uit de wereld geholpen. We lopen er telkens weer tegenop. Dat is lastig. Maar we hebben er iets op gevonden. We entmythologiseren de profetie van Joël en herleiden de daar genoemde dromen tot een gedegen inleiding op de J.V. of op de Mannenvereniging. Nu wil ik geen kwaad van inleidingen zeggen, vooral niet van gedegen inleidingen. Maar ik wil wel opmerken, dat inleidingen beslist geen dromen zijn.

We laten dit nu verder rusten. Onze Zoeloevrouw wacht op een antwoord. En — dat wilde ik maar zeggen — dat antwoord kan zeker niet zijn, dat dromen zonder meer producten zijn van ons onderbewustzijn. We moeten een andere weg inslaan.

IX.

— Geloof je, vragen we, dat het werkelijk de gestorvenen zelf zijn, die tot je komen en met je spreken.

De vrouw knikt: Ja, natuurlijk.

Ze vindt het maar een rare vraag. Een vraag die je alleen maar verwachten kunt van een blanke die in zo'n heel andere wereld leeft en die het werkelijke leven niet kent.

Maar wij vinden dat we haar nu precies daar hebben, waar we haar willen hebben. Hier moet de aanval worden ingezet. De aan heel dit verschijnsel ten grondslag liggende gedachte, dat de doden nog actief aan dit leven deelnemen en het beïnvloeden, moet omver gegooid worden. Als dat lukt, volgt de rest vanzelf. Hier ligt de kern, het hart van de zaak.

We slaan Pred. 9:4-6 op: De doden weten niets. Ze hebben geen deel meer in dit leven. Hun liefde en hun haat en hun naijver behoren tot het verleden.

De vrouw luistert zonder te reageren, alsof deze woorden over haar heengaan, ergens naar een ver verwijderd, onbekend doel. Het is dan ook een irreeel Schriftwoord voor haar. Ze voelt de amadlozi in haar lichaam. Ze hóórt hun gefluit langs het dak en hun stemmen in de nacht. Dat zijn realiteiten. En nu kan de Prediker wel zeggen dat de gestorvenen geen deel meer hebben in dit leven, maar zij ervaart dan toch maar — zeer tegen haar zin — dat ze wel degelijk present zijn en zich niet onbetuigd laten.

Daarom slaan we ook Efeze 6:10-17 op. En we zeggen tot haar: Wat je ervaart, is inderdaad reëel. Maar toch zijn het niet de gestorvenen zelf die tot je komen. Het zijn de boze geesten waarvan Paulus spreekt. Ze doen zich voor als gestorvenen. Maar ze bedriegen je. De gestorvenen weten niets en hebben geen deel meer in dit leven. De satan probeert je te verleiden. Je moet hem weerstaan in geloof. Laat je niet langer bedriegen.

Het is al met al een heel gesprek geworden. Of liever: een alleenspraak. Want de vrouw reageert nergens op. Ze zit daar maar: in elkaar gedoken, een slachtoffer, een weerloze prooi.

We zijn tot een afronding gekomen. Nu komen we tot de afsluiting: een gebed. Haar moeder en een paar aanwezige vrouwen (ook kerkleden) bidden met luide betuigingen van instemming mee. Ook zij vinden het erg dat de vrouw isangoma gaat worden. Ook zij willen haar keren.

Als we vertrekken, bind ik hen op het hart de vrouw niet te vergeten in hun gebeden. En dan stappen we in de Landrover. Onderweg naar huis praten we nog wat na. We zijn het wel met elkaar eens, dat dit de goede aanpak was. Dat geeft rust. Of deze vrouw zal luisteren, kan niemand nog zeggen. Maar ook als ze niet wil luisteren, is het toch goed te weten, dat je gedaan hebt wat je kon en dat je de zaak goed hebt aangepakt, in de kern.

Maar wàs het werkelijk een goede aanpak?

Die vraag kwam toen nog niet bij me op.

X.

— Het is zondag, drie dagen na het bovenvermelde bezoek. Het aantal kerkgangers op Ndongeni is normaal: een paar mannen, iets meer vrouwen en een grote schaar kinderen. In de voorbedding wordt speciaal Ntombinjani Gambu

aan de Here opgedragen. Van de zijde der vrouwen kinken hartgrondige adhaesie-betuigingen tijdens dit gebed. Wanneer we nog aan het bidden zijn, komt ze zelf binnen. Haar gezicht heeft duidelijk een nieuwe laag witte klei ontvangen. Tijdens de preek zit ze onrustig heen en weer te schuifelen. Er wordt geprekeet uit Jona. Jona loopt weg voor de Here. Hij probeert Hem te ontvluchten. Maar de Here weet hem wel te vinden. Als de Here iemand nodig heeft, kan hij gaan waar hij wil, maar de Here krijgt hem wel weer te pakken.

Na afloop van de dienst staat een oude vrouw op, de werkster. Ze is een simpele ziel, maar een gegrepen. Ze heeft iets te rapporteren: zij en enkele andere vrouwen zijn ten huize van Ntombinjani Gambu samengekomen en hebben de Here gevraagd haar te verlossen uit de machten die haar hebben aangegrepen.

XI.

— Natuurlijk laten we de vrouw niet los. Enkele dagen later zijn we er weer. Wanneer we bij haar hut aankomen, is er al een groepje vrouwen dat van onze komst op de hoogte was, aanwezig. Blijkbaar vindt men de strijd die hier gevoerd wordt, de moeite waard.

De moeder van de vrouw opent het gesprek. Ze knoopt aan bij ons vorige bezoek en vraagt ons dringend niet weer te zeggen, dat de isangoma die haar dochter opleidt, de duivel is. Ze is bang dat de man het niet verkroppen kan en uit wraak vergif zal toevoegen aan de "medicijnen" die hij haar dochter geregeld toedient.

We proberen het misverstand uit de weg te ruimen: we hebben niet gezegd dat de isangoma zelf de satan is, maar dat hij een instrument van de satan is.

Wanneer we daar goed en wel mee klaar zijn, komt de man zelf binnen. Hij is een kleurrijke verschijning. Hij draagt een pruik van lange kralensnoeren. Er bovenop zijn een paar vogelveren vastgebonden 5). Om zijn hals hangen ook kralen en een reeks kleine flesjes met "medicijnen". Om zijn armen en benen bevindt zich een hele verzameling banden en ringen en hij heeft een fel-oranje doek om zich heen geslagen als een soort rok.

Het is doodstil in de hut als hij binnenkomt. Er heerst een ietwat gespannen sfeer. De man gedraagt zich alsof hij hier heer en meester is. Hij gaat op een klein kistje zitten en laat zich achterover zakken met een air alsof hij de situatie beheerst.

Dan klinkt in de gespannen stilte de stem van God: "Laat er onder u niemand zijn die de amadlozi raadpleegt. Want deze volken, die gij verdrijven zult, luisteren naar amadlozi-media (izangoma), maar u heeft de HERE, uw God, dit niet toegelaten." (Deut. 18:9-15).

Het is een actueel woord in deze hut. De toehoorders gaan er eens even voor verzitten. Het belooft spannend te worden. Allereerst richten we ons tot ons kerklid en vermanen haar krachtig. De Here haat wat zij gaat doen en worden. Ze moet er mee ophouden, onmiddellijk. Ze hoort het alles aan, willoos, passief. Dan richten we ons ook tot de isangoma: de Here eist ook van hem dat hij zich zal bekeren.

Hij begint zich te verdedigen: voordat hij isangoma werd, was hij Rooms. Toen zijn dromen kwamen, hadden de priesters en de nonnen zijn deur plat gelopen en krachtige pogingen aangewend hem ervan terug te houden isangoma te worden. Maar het had allemaal niets geholpen. Tenslotte had de priester gezegd: "Ik zie duidelijk dat we hier niets kunnen doen. Het is kennelijk de wil van God, dat je isangoma wordt." God wilde het. Hoe kon ik nu zeggen, dat hij zich moest bekeren en dat God het niet wilde?

We hebben maar eens weer Deut. 18 gelezen: niet wij zeggen dat God het niet wil, maar God zelf zegt dat Hij het niet wil. Jammer dat de priester dat niet bleek te weten 6). God wil het niet, maar Hij haat het.

XII.

— Er zou nog veel meer van dit gesprek te vertellen zijn. Ik doe het hier niet. De kern is wel genoemd. En het zal duidelijk zijn, dat deze keer de aanpak anders was dan de eerste. Toen zeiden we: de amadlozi komen niet echt tot je; het is bedrog. Nu zeiden we: de Here verbiedt

5) Een mannelijke isangoma draagt geen galblazen op zijn hoofd.

6) Het is de vraag in hoeverre en of het verhaal van de man betrouwbaar is.

TE BERDE

Nu in de Tweede Kamer de wetsontwerpen, noodzakelijk voor het huwelijk van H.K.H. Prinses Beatrix aangenomen zijn is het wellicht nuttig enkele zaken vast te stellen.

1. Van de redevoeringen die gehouden zijn spraken mij het meeste aan die van jkvr Wittewaal van Stoeawegen en van Roolvink.

Ook wel in deze volgorde. Freule Wittewaal heeft nog eens in niet mis te verstane woorden uiting gegeven van haar afkeer van de gewoonte meer en meer de personen van het koninklijk huis aan te vallen. Ze had dat al eerder gedaan in een toespraak voor de radio. „Wij zijn langzamerhand gewend geraakt aan de smakeloze vuilspuiterij tegen leden van ons koninklijk huis in radio en televisie”.

Het sterke punt in de redevoering van Roolvink, ook in die van Jongeling, was dat stelling werd genomen tegen de leer van de volkssoevereiniteit. Al zou ik wel graag gezien hebben dat duidelijker en scherper was aangewezen de revolutionaire mentaliteit die zich in veler verzet tegen dit huwelijk verraadt.

2. Duidelijk is dat het sommige leden van de Staten Generaal ontbreekt aan een juist constitutioneel inzicht. De brief van Nederhorst gaf daarvan blijk. Verried bovendien de republikeinse voorkeur van de P.v.d.A. Anderen brachten bij dit huwelijk de Europese eenwording ter sprake of het landbouwschap en de P.B.O. Wil men de monarchie ondermijnen, dan moet men zo iets doen. Dan speelt men de republikeinen de bal toe.

3. De handtekeningactie tegen het huwelijk is kennelijk mislukt. Gelukkig! De bewering dat men uit angst niet durfde te tekenen werd door de minister-president terecht als waanzin gekenmerkt. Als men in dit land niet voor zijn mening zou kunnen uitkomen, waar dan wel?

4. De actie tegen dit huwelijk en de rel, die ontketend werd, is duidelijk een zaakje geweest van enkele linkse kranten, waaronder de N.R.C. en sommige linkse weekbladen. Ook de actualiteitsrubrieken van de omroepverenigingen zijn over het algemeen ook nogal links en lieten zich niet onbetuigd. Gelukkig blijkt nu weer dat de invloed van dergelijke publiciteitsmedia toch veel geringer zijn dan men zou verwachten. Een moed-gevend verschijnsel.

5. Drs Nederhorst, de fractievoorzitter van de P.v.d.A., is uit het debat te voorschijn gekomen als een eerlijk man, die niet aarzelt gemaakte fouten te erkennen. Alleen blijft de vraag klemmen of iemand die zulke fouten maakt als hij deed, zulke fouten kan maken, wel thuis hoort op zulk een belangrijke post in ons staatsbestel.

6. Het Schriftgebruik onder Gereformeerden is vaak nog in strijd met de eerbied die wij tegenover de Schrift moeten hebben. Het zeggen dat Claus von Amsberg zijn land en familie verlaten heeft en tegen Prinses Beatrix gezegd heeft „Uw volk is mijn volk” is in strijd met de geheel enige positie van het volk Israël. De roeping van Abraham, waarop de eerst gebruikte tekst duidt, mag op niemand anders toegepast worden. Wat Ruth tegen Naomi zei was meer en iets geheel anders dan wat een man doet die een huwelijk aangaat met een vrouw van een andere nationaliteit, ook al kiest hij daarmee voor de nationaliteit van zijn vrouw. We kunnen zo iets alleen maar zeggen van iemand die kiest voor de Here Christus en zo ingelijfd wordt bij het volk Israël. Niet als hij ingelijfd wordt bij het nederlandse volk.

7. Het is te wensen dat de rust om de monarchie weerkeert. Daarvoor is meer dan ooit noodzakelijk dat zij die bidden geleerd hebben God vragen om bij de voortduur gezegend te mogen met het stille en geruste leven. We hebben dat stille en geruste leven, ook als kerken in dit land verbeurd. God ontferme zich over ons.

4) Eusebius, The History of the Church, transl. by G. A. Williamson, Penguin Classics, 1965, pag. 94.

het raadplegen van amadlozi. En daarmee gingen we er impliciet van uit, dat die amadlozi er wel zijn. Welke van deze beide benaderingen is de beste? Of is er nog een andere benadering mogelijk?

Dat zijn de vragen die me toen begonnen te plagen. Ik bedoel dat letterlijk: plagen. Je staat voor een vrouw, een kerklid, dat door de satan wordt aangegrepen. Je ziet haar weerloos meegesleept worden. En hier moet je het evangelie der verlossing brengen. Deze vrouw is aan je zorgen toevertrouwd. Wee mij, als ik haar het evangelie dat verlost uit de macht van de satan, niet verkondig.

Ik heb haar het Woord van God voorgehouden. Ik heb met haar gesproken, geargumenteed, dringend en overredend. Maar als je naar haar kijkt, lijken je woorden langs haar heen te glijden. Er zijn geen banden die van haar afvallen.

Ze zit daar maar, met rusteloze ogen en dwaas kauwend op haar tong. En dan plaagt je de vraag: doe ik het wel goed? Geef ik haar wel wat ze nodig heeft? Je denkt aan Christus en Paulus die niet redeneerden en argumenteerden met bezetenen, maar die kort en goed de boze geesten bevalen uit te gaan. Je zou zo wel hetzelfde willen doen: kort en goed bevelen. Maar je durft het niet. Veronderstel dat het op een fiasco uitloopt. Het zou niet de eerste keer zijn dat zo iets mislukte. De discipelen kunnen er van meepraten (Matth. 17 : 16; Luc. 9 : 40). Kleingeloof?

Dat zijn geen aangename vragen en overwegingen. En in elk geval is je rust finaal weggevaagd. De vragen plagen je, achtervolgen je. En ze dwingen je naar de Schrift: wat zegt de Here?

Richmond (Natal)

M. R. van den Berg

Dreigende gevaren

V.

Over de „doorgaande reformatie”

Een van de kwesties waaromtrent in onze kerken verschil van gevoelens ontstond en die veel spanning en verwarring veroorzaakte is de z.g. „doorgaande reformatie”.

Zoals het zo vaak gaat in verband met problemen welke in de kerk rijzen waren de discussies daarover veelal emotioneel zwaar geladen. Maar tegelijk werden ze gekenmerkt door grote onduidelijkheid en verwarring. Zelden werd, om maar iets te noemen, nauwkeurig omschreven wat men onder voortgaande reformatie verstond. Het had er soms de schijn van dat deze begon en eindigde met het in het leven roepen van een aantal nieuwe organisaties, kranten en instellingen.

Uiteraard heeft ook Schilder zich intensief bezig gehouden met de problemen welke de „doorgaande reformatie” raken.

Vooraf toen hij geconfronteerd werd met het gevaar dat broeders elkaar daarover in de haren zouden vliegen of zelfs loslaten.

We zullen een en ander van wat Schilder daaromtrent opmerkte doorgeven.

Om daarmee te beginnen: Schilder wees er met alle nadruk op dat de oproep tot voortgaande reformatie *in het geheel niet nieuw was*. Ze was zeker geen specialiteit van een bepaalde groep vrijgemaakten, laat staan een propagandastunt! Integendeel, in de gereformeerde wereld werd ze ononderbroken vernomen. „In normale tijden”, zo schreef Schilder, „is de eis van „voortgaande reformatie” één van de ornamenten, waarmee een kerkelijk redenaar zijn betoog komt sieren. Je hoeft vóór de oorlog maar te zeggen: „*ecclesia reformata semper reformanda*”, en iedereen knikte tevreden. De spreuk betekent: een tot reformatie gebrachte kerk moet steeds opnieuw in reformatie gebracht worden. Of: een gereformeerde kerk moet steeds weer gereformeerd worden. Reformatie, die een voldongen feit is, moet steeds wederom een feit worden. Met reformeren is men nooit klaar.”

In oude jaargangen van De Heraut b.v. vindt men de geciteerde spreuk vele malen. En dan niet als een sieraad van een rede maar als een postulaat van het geloof.

In de klassiek gereformeerde literatuur wordt de oproep tot voortgaande reformatie ook wel met een ander „slagwoord” ten gehore gebracht. Namelijk door de bekende volzin: De kerk is niet alleen „in facto” maar ook „in fieri”. Dat wil zeggen: „de kerk is niet alleen op een bepaald punt van tijd en ruimte ergens „klaar”, zeg maar tot afzondering en vaste organisatie gekomen, maar ze is ook voortdurend „in wording”, aan het veranderen, aan het groeien”. En wanneer de oude gereformeerden deze

woorden van ouder op jonger doorgaven hadden zij „bij het woord „kerk” op nog heel wat *meer* het oog dan op het kerkelijk *regeerambt* en de kerkelijke ambten voor bijzondere dienst. Het *ambt der gelovigen* had bij hen een brede plaats; en het „reformereren” kreeg dienovereenkomstig in hun mond een zeer bonte inhoud.”

Ongetwijfeld, het gaat bij die voortgaande reformatie niet maar alleen om een gebod dat zich beperkt tot de kerkregering. Ze impliceert ook „een oproep, die het ganse leven omvat, en ons beveelt, dat aan te pakken in de steeds zich verjongende ijver om te gelijken op de „dauw der jeugd” uit psalm 110.”

Dat alle gereformeerden ijveren voor voortgaande reformatie zag men ook en zeer duidelijk in de jaren vóór 1944. Er was in die tijd geen sprake van een „strijd tussen voorstanders van voortgaande reformatie aan de éne, en tegenstanders daarvan aan de andere kant!” Neen „het stond zó: de één wilde de kerk en de christelijke samenleving („kerk als organisme” noemden ze dat dan abusief) tot voortgaande reformatie brengen langs *déze* weg, en de ander wilde de christenen tot voortgaande reformatie brengen langs *die* weg. Het was niet de tegenstelling: *vóór* of *tégen*, doch *zó* dan wel *zús*. Maar *iedereen* riep van voortgaande reformatie.”

Inderdaad, ook vóór 1944 riep iedereen om voortgaande reformatie. Maar wat mannen als Schilder, Vollenhoven, Dooyeweerd, Janse, Van Dijk voortgaande reformatie noemden werd door Hepp, H. H. Kuyper en vele anderen als „dreigende deformatie” geoordeeld.

Toen het nu in 1944 tot Vrijmaking kwam zetten zij die zich vrijmaakten, zoals we reeds vernamen, de kerkdienst eenvoudig en zonder meer voort.

Zij wilden niets „nieuws” zijn of doen. Zij vormden „geen nieuw kerkje, bijeengescharreld op enkele spiksplinternieuwe lievelingsideetjes”. Neen „zij droegen de last die zij altijd gedragen hadden”. En daarom „preekten” ze ook „de leus die ze altijd hadden opgeheven”, de leus namelijk van „voortgaande reformatie”.

Dat ze die leus ophieven was dus inderdaad niets nieuws.

Het enig nieuwe daarbij was dat de roep tot voortgaande reformatie veel *concreter* was geworden. Want zij die zich hadden vrijgemaakt van slechte synodebesluiten hadden in een bittere strijd moeten leren wat op één bepaald punt voortgaande reformatie was. Ze hadden immers „neen” moeten zeggen tegen bepaalde eisen op dogmatisch en kerkrechtelijk gebied welke aan hen waren gesteld. Maar ze begrepen heel goed dat hun *neen*-zeggen ten opzichte van concrete hun gestelde eisen niet voldoende was. Dat „neen” „moest opkomen uit een

„ja” tot goede en schriftuurlijke inzichten aangaande belijdenis en kerkrecht.” En zo waren ze gedwongen zich in te denken wat lang in sleur en gewoonte aan alle studie onttrokken was gebleven. Ze zagen verbanden tussen het één en het ander.

En zo kwam het op dat punt bij *allen* tot doorgaande reformatie. ¹⁾

Maar het waren niet alleen de in de kerkstrijd aan de orde gekomen kwesties welke tot doorgaande reformatie drongen.

Schilder was er zich diep van bewust dat ten gevolge van de tweede wereldoorlog en de daarmee gepaard gaande en daaropvolgende fabelachtige ontplooiing van de techniek, de enorme industriële expansie, de steeds voortschrijdende urbanisatie, de dekolonisatie, de opkomst van de aziatische en afrikaanse volkeren, het leven van geheel de mensheid diep ingrijpend veranderde. De situatie van de kerk was bovendien óók nog speciaal ten gevolge van een diepgaande wijziging in de theologische situatie, de in de Wereldraad van kerken geconcentreerde oecumenische beweging en de „vernieuwing” van de Rooms-Katholieke Kerk grondig gewijzigd. Schilder sprak er dan ook van dat de vrijgemaakte kerken en zijn vrijgemaakte broeders geroepen werden tot het onderzoek van de „*onnoemelijk veel (!) vragen en vraagpunten*”, welke hun na 1944 „*werden aangedrongen aan de consciëntie*”. ²⁾

Daar het er met de doorgaande reformatie zo voorstond kon en mocht naar het oordeel van Schilder niemand zeggen dat de roep daarom een „nieuw adagium” was.

Maar als dat het geval is is het gebiedend noodzakelijk dat allen uit dit feit de goede consequentie trekken.

Dat moeten vooreerst zij doen die wel de vrijmaking blijven erkennen als acte van trouw aan de wet des Heren ten aanzien van de door de synode in geding gebrachte punten, maar die zich niet zo maar kunnen vinden „in dit of in dat” wat hun medebroeders als eis van doorgaande reformatie voorhouden. Zij moeten namelijk uit het feit dat voortgaande reformatie altijd urgent blijft en de roep daarom door alle tijden werd gehoord de consequentie trekken dat ze behoren te erkennen „dat het iets „doodgewoons” is te vragen om doorgaande reformatie”. En tegelijk dat het daarom ook „niet iets doodgewoons moet blijven, maar menens moet worden, willen we niet leugengerammelaars worden.”

Maar ook de anderen die reeds hebben vastgesteld dat voortgaande reformatie nodig en geboden is, en misschien zelfs reeds een program of concept daarvoor hebben opgesteld, moeten uit het blijvend-aan-de-orde-zijn van die reformatie de goede consequentie trekken. En wel deze dat ze geduld zullen oefenen. Schilder zei met alle klem en ernst tegen deze broeders: „Hebt toch in vredesnaam geduld!”

Schilder wist het heel goed: zijn vermaan om geduld te oefenen ten aanzien van de doorgaande reformatie werd door heel velen opgevat als een oproep om het werk te staken. Maar niets was minder juist. Het ging hem bij die oproep tot geduldoefening om heel wat anders. Het ging hem daarbij juist om iets dat voor een ware doorgaande reformatie van beslissende betekenis is. Ja, waarmee ze staat of valt.

In de eerste plaats wijst Schilder er dan op dat men reeds vóór 1944 in de Geref. Kerken zeer verschillend over voortgaande reformatie dacht. En dat het in verband daarmee tot allerlei slecht en goddeloos gedoe was gekomen. Moet zich dat drama nu na 1944 in de vrijgemaakte kerken herhalen? „Realiseren we ons genoegzaam — zo vroeg hij — dat „onze mensen” vóór 1944 over die „voortgaande reformatie” zo hopeloos verdeeld waren? Dat ook toen de strijd dadelijk is neergedaald in de sfeer van per-

soonlijke aanvallen, ondermijning van positie, karikatueristische tekening en wat dies meer zij?" Schilder kan zich begrijpen dat de jongeren niets weten van wat vóór 1944 gebeurd is. Maar de ouderen weten het wel. Die danken voor *iedereen* die zich in 1944 heeft vrijgemaakt, die toen het er op aan kwam op het kritieke punt doodeenvoudig gehoorzaam waren en het kerkelijk leven volgens de oude regels gingen voortzetten. En zij die werkelijk goed vrijgemaakt zijn zijn daar dankbaar voor *gebleven*. En zij weigeren door in verband met die doorgaande reformatie te forceren van de kerk een „geestesgesteldheidskerkje" te maken. Juist met het oog op de actie voor de doorgaande reformatie riep Schilder uit: „Iedereen, die vóór 1944 met ons communiceerde, moet het nog kunnen, *voorzover het aan ons ligt*."

Eén ding is in dit verband evenwel gebiedende eis. Dit namelijk dat ieder „moet luisteren als iemand spreekt uit het Woord!" Onder één beding evenwel dat zo'n spreker overtuigd moet zijn „en ook kunnen *aantonen* dat wat hij zegt inderdaad Gods Woord is. En ook dan moet hij dankbaar zijn, als velen die op bepaalde punten — zonder te vervallen in het onpasselijk-makende woord: „mijn *visie*" is anders — hem nog niet dadelijk kunnen volgen, toch blijven zeggen: de ambtelijke dienst is bij de „vrijgemaakten" voortgezet."

De eerste voorwaarde voor ware doorgaande reformatie is dus volgens Schilder, dat men zich in de discussie daarover en de strijd daarvoor onthoudt van persoonlijke aanvallen, het zaaien van wantrouwen, het ondermijnen van de positie van medebroeders, het maken van karikatuurtekening van de opvattingen van andersdenkende broeders. Of, positief gezegd, dat men *alle* leden der kerk, bij alle verschil van inzicht ten aanzien van de doorgaande reformatie, metterdaad als *broeders* blijft beschouwen en behandelen, zich dus niet van hen distantiëert, laat staan hen diskwalificeert of verdacht maakt. En voorts dat *allen* metterdaad willen luisteren naar het Woord des HEREN.

Maar Schilder ziet nog een gevaar dreigen. Het is dit dat men in verband met de doorgaande reformatie tot overhaaste en oppervlakkige improvisaties zal komen. Het gevaar dat men haast je rep je een aantal organisaties en kranten in het leven roept en een stel leuzen opheft om dan te menen dat men een doorgaande reformatie heeft tot stand gebracht!

Dat is inderdaad een dodelijk gevaar. Want echte reformatie is een werk van lange adem. Ze vraagt een grondige studie. Echte reformatie komt alleen als vrucht van een nieuw en dieper verstaan van het Woord van God en, in verband daarmee, door een omzetting van de geest. Echte reformatie vraagt om een diepgaande kennis van wat er in de wereld te koop is en van het Woord Gods in zijn toespitsing op de concrete situatie, op het actuele gebeuren. Echte reformatie is daarom altijd een werk dat veel tijd vraagt en veel arbeid en daarom ook veel geduld.

„Hoe „pietluttiger" — vergun mij het woord — een beweging is", zo schreef Schilder, „hoe gauwer ze klaar is — en uitgespraakt." Maar „hoe meer ze serieus is, en om zich heen grijpend, hoe langer het zal duren, eer ze haar eigen consequenties ziet, overziet, preekt en door kan zetten." Schilder wees in verband hiermee op wat ons de Schrift daarover laat zien. „Hoe lang na het Pinksterfeest te Jeruzalem", zo vroeg hij, „hebben Petrus en Paulus gestreden voor de consequenties der vrijmaking? Hoe lang hebben de jудаїsten de trom kunnen roeren zonder dat men aanstonds puntig hun bescheid kon geven? Hoe lang duurde het, eer ze begrepen, hoe het moest met tempelbezoek, met synogobezoek, met gelden (vakverbond en heel veel meer) en joodse ge-

bruiken? Met besnijden of met besnijden? Hoe lang kon de een de ander verwijten dat hij hypostolisch deed?"

Met deze laatste woorden doelde Schilder op de kritiek van Paulus op Petrus omdat deze, nadat hij reeds jaren lang apostel was geweest, de vrijheid die hij in Christus bezat verloochende door zich uit vrees voor de Joden aan de gemeenschapsoefening met de heiden-christenen te onttrekken (Gal. 2: 12). „Als de één direct op *zijn* tenen getrapt is, als iemand het gevaar van hypostolisch doen aanwijst, dan moet de ander, door direct de personen af te straffen (!!!) niet in hetzelfde euvel der nervositeit vallen."

Schilder besloot zijn bewogen oproep met

de woorden: „Geduld, geduld — maar dan van de principiële graver, ach, dat blijft een kostelijk goed. Het is een integrerend deel van alle voortgaande reformatie!... En blijft breed, d.w.z. blijft niet op één puntje staren, doch houdt de *verbanden* vast. En graaft diep, d.w.z. zoekt het niet in dit of dat te bereiken resultaat (als „opus operatum"), doch in het eerst in *wijsheid* en met *geduld prediken van beginselen*." ³⁾

C. V.

¹⁾ De Reformatie, 25e Jaarg. no 32, 6 mei 1950.

²⁾ De Reformatie, 26e Jaarg. no. 29, 21 april 1951.

³⁾ De Reformatie, 25e Jaarg. no 32, 6 mei 1950.

Kant en onklaar

Mensen die niets over hun kant kunnen laten gaan kunnen hun wijsgerige rechtvaardiging vinden bij Immanuel Kant. Deze denker leefde van 1724 tot 1804, was sinds 1770 hoogleraar in de filosofie aan de universiteit van Konigsbergen en is de geschiedenis ingegaan als "de filosoof van het protestantisme". Hij was een man van de klok, van orde, regelmaat en een vaste dagindeling. De inwoners van de stad konden hun horloges en reguleurs gelijkzetten als hij des middags om half vier zijn huisdeur uitkwam om precies achtmaal de kleine Lindenlaan op en neer te wandelen. Hij deed dit ongeacht het jaargetijde en de weersgesteldheid en hij deed het minder om van de natuur te genieten dan om te voldoen aan een zedelijke afspraak welke hij met zichzelf had gemaakt. Hij was op en top een plichtenmens. Hieronder zullen wij hem zelf aan het woord laten, letterlijk vertalend uit zijn "Kritik der praktischen Vernunft", vierde druk 1797.

Groot is Kant's invloed geweest op het denken in de afgelopen eeuwen, vele vrijzinnige theologen hebben aan hem gerefereerd, vele gereformeerde theologen zijn (vaak onbewust en onbedoeld) door hem beïnvloed. Deze markante vrijgezel, die nimmer ergens de kantjes afliep, liet zijn denksysteem schragen door drie postulaten oftewel vóór-onderstellingen, nl. God, deugd en onsterfelijkheid.

I. Kant over de godheid: "De opperste oorzaak in de natuur is — voorzover zij vóórondersteld dient te zijn t.a.v. het hoogste goed — een wezen dat door *verstand* en *wil* de oorzaak (ja, de veroorzaker) is van de natuur, te weten: God. Daaruit volgt dat de vooronderstelling van het hoogste (afgeleide) goed (nl. de beste wereld) voert tot de vooronderstelling van het hoogste (oorspronkelijke) goed, namelijk het bestaan van God."

Dit is het zgn. zedelijke godsbewijs. Kant gaat uit van het zedelijk streven van de mens, dat moet voeren tot de beste wereld en deze beste wereld is onbestaanbaar zonder het bestaan van een redelijk-zedelijk opperwezen. Het is een godheid die met de mens verstand en wil (maar geen andere zielsfaculteiten) gemeen heeft.

II. Kant over de deugd:

„Het begrip van de plicht eist dat de handeling objectief in overeenstemming is met de wet en subjectief gedragen wordt door achtung voor de wet... opdat alle zedelijkheid der handelingen in de noodzakelijkheid derzelve uit plicht en uit achtung voor de wet geschiedt: en niet uit liefde of genegenheid jegens datgene dat door de handelingen veroorzaakt zou kunnen worden..."

Het is zeer schoon uit liefde voor de medemensen en welwillende deelneming hen goed te doen of uit liefde voor de orde rechtvaardig te zijn. Maar dit is nog niet de echte morele regel van ons verstand, zoals deze ons mensen als verstandswezens aangemeten dient te zijn... Wij staan onder een discipline van ons verstand en moeten bij al onze regels onze onderworpenheid (aan deze discipline) niet vergeten." En: „Een imperatief is een regel, welke door een moeten wordt aangegeven, een moeten dat de objectieve noodzakelijkheid van een handeling uitdrukt en dat inhoudt dat de handeling geheel met deze imperatief zou overeenstemmen wanneer het verstand geheel de wil zou bepalen."

III. Kant over de onsterfelijkheid der ziel:

„De volledige overeenstemming tussen de wil en de zedewet is heiligheid en dit is een volkomenheid waartoe geen enkel verstandelijk wezen in deze wereld der (lagere) zintuigen mogelijk is. Daar deze volkomenheid geëist wordt kan zij slechts worden aangetroffen in een oneindige voortgang. Deze voortgang veronderstelt een oneindig voortgaand bestaan, hetwelk men de onsterfelijkheid der ziel pleegt te noemen."

Wij zien dus hoe Kant zijn drie vooronderstellingen samentrekt: de mens is een redelijk-zedelijk wezen, dat in een onvolmaakte zinnelijke wereld woont en dat streeft naar een hoogste goed; dit bestaat zowel uit een redelijk-zedelijke godheid als uit een redelijk-zedelijk godsrijk en de mens is aangelegd op een bestaan tot over de dood wanneer met de lagere zinnenwereld is afgerekend.

Hij besluit bovengenoemd werk aldus: „Wetenschap is de enge poort die tot de leer der wijsheid voert, als hieronder niet alleen verstaan wordt wat *men* doen moet maar in het bijzonder wat *leraren* tot richtsnoer dienen moet, om de weg naar de wijsheid, die iedereen gaan moet, goed en deskundig te banen en anderen voor dwaalwegen te bewaren; een wetenschap die als schutsvrouw de filosofie dient te behouden, aan welke subtiele onderzoekingen het publiek weliswaar geen deel heeft maar waaraan de *leraren* aandeel moeten nemen opdat zij door zulk een bearbeiding pas goed kunnen voorlichten."

Nu zal geen enkele zinnige gereformeerde alle stellingen van Kant tot de zijne kunnen en durven maken. Het kantianisme is ook meer in het gereformeerde denken als een onderstroom dan als een bovenstroom aanwezig en komt soms op verrassende wijze boven, ook in de discussies onder ons.

Niemand zal het godsbeeld van Kant het zijne willen noemen, toch zijn er publicisten onder ons die voortdurend opereren met een godsbeeld dat overheersend redelijk-zedelijk van aard is en dat geen gemoedsbewegingen en vooral geen "affecten" (d.w.z. gemoedsbewegingen door externe gebeurtenissen veroorzaakt) kent. In het voetspoor van Aristoteles, Thomas van Aquino en Immanuel Kant leert men dat God geen berouw zou kennen en raakt men vervreemd van de Here, die zich door Abraham wilde laten verbidden en die spijt had van Zijn voornemen inzake Ninevé.

En waar God geen affecten zou kennen, daar mag de mens hen ook niet hebben. In de ethiek vooral maakt het kantianisme zich breed onder ons. Vandaar dat publicisten juichen zodra zij in Schrift en/of belijdenis het werkwoord "moeten" menen te kunnen lezen als het duitse "sollen" en men verheerlijkt de imperatief: dit moet en dat moet. En men vermenigvuldigt de regels en de voorschriften. Ook wordt de kerkorde gelezen als één lange reeks van gebiedende wijzen en woorden als "plicht" en "eed" zijn niet van de lucht. Dit plichtenautomatisme wrekt zich ook in de opvoeding en in de voorlichting van de jeugd. Deze toch wordt doorgaans onder ons alleen aangesproken op de gebieden van intellect, rede en wil. Gevoelsmotieven en fantasieën zijn contrabande, de jonge en de volwassen mens worden aangesproken en aangeprekt via het bewustzijn, d.w.z. via hoogstens ééntiende van de totale persoonlijkheid. En dat terwijl onze

Heiland ons voorhoudt dat wij God moeten liefhebben met geheel ons verstand, met geheel ons hart en met alle krachten.

Ook het genieten wordt onze kerkmensen niet geleerd, vandaar dat in onze welvaartstijd velen onzer kampen met vragen omtrent het goede dezer aarde. Allerlei acties worden op touw gezet, waarvoor het kerkvolk mag, neen móet offeren vanwege de leus "God wil het". En het volmaakte godsrijk wordt nagestreefd via de spreekbuis van de politieke invloed. Dat men daarbij doperser is dan Jan van Leyden schijnt men niet te zien. Men is door dik en dun gezagsgetrouw en toont op het televisiescherm boeken als "De wereld heeft geen vader" en "Woord en wandel", welke beide stijfstaan van kantiaanse imperatieven.

Met de liefde zit men hopeloos vast. Vermanen, schorsen, afzetten wordt den slachtoffers voorgehouden (soms met tranen in de ogen) als liefdedienst. Met een evangelische ethiek heeft dit niets te maken maar wel met een harteloos kantianisme. Het aan de kant zetten (geestelijk) van kant maken geldt als een uiting van opperste liefde. Want gezond verstand en welmenende deelneming mogen er niet aan te pas komen. Vierkante karakters zorgen in elke gemeenschap voor een zelfkant en bij enige tegenkanting wordt de boel gauw aan kant gemaakt. "Wij moeten trouw zijn. Wij moeten gehoorzaam zijn" schreeuwt men van de kantelen van de vrijgemaakte vesting en telkens weer laat men de inhoud van deze trouw en deze gehoorzaamheid slaan op bedenkzels van mensenbreinen, die vaak kant noch wal raken.

Zulk een bedenksel is ook de zgn. onsterfelijkheid der ziel, een thema dat in de Catechismus wat ongelukkig maar misschien niet eens onjuist werd geformuleerd. Doch de bestrijders van Telder en Vonk dragen een gedachtengoed aan, dat verder van de taal der catechismus afstaat dan de begrippen van één dezer. Zo zou bijvoorbeeld Wiskerke zich mogen afvragen of zijn con-

tinuïteitsgedachte niet kantiaans besmet is en of zijn definitie van "ziel" (n.b. ná de confrontatie met Plato!) niet als twee druppels water lijkt op de grieks-scholastieke definitie die in de Middeleeuwen voerde tot de zinloze monnikenstrijd rondom de vraag: "Heeft een vrouw een ziel?" En De Wolff die de denkbeelden van Telder meent te kunnen herleiden tot ketterijen uit de scholen van Althaus en Korff zit ook hier en daar aardig te kantklossen aan een stoffelijk omhulsel.

En het erge is wel dit, dat vele scribenten niet eens schijnen te beseffen van welke kant zijzelf worden beïnvloed.

Laat mij nog één voorbeeld noemen. Toen een groot man onder ons stierf, herdacht (toen ds., thans prof.) H. J. Schilder hem o.m. als volgt: „Liefde. Geen eroos, altijd agapè. Dat wil zeggen: geen liefdesdrang slechts als bij het natuurlijke kind, maar ambtelijke liefde als van hem die naar Jezus' woord tot kind zich heeft gemaakt". Voelt u wel hoe hier die natuurlijke liefdesdrang als iets lagers wordt beschouwd? En hoe zelfs de christelijke dienende liefde (agapè) meteen nog een trapje hoger wordt opgetrokken, nl. tot ambtelijke liefde? Het kantiaanse recept is niet vreemd aan deze wonderlijke tegenstelling, welke o.m. ook met Paulus in conflict brengt. (Het natuurlijke is eerst en daarna het geestelijke.)

Hoe de verwarring der geesten ook zij, duidelijk moge blijken dat het gedachtenkwaad van de grote Koningsberger geheel anders is dan het gedachtengoed van onze Heidelberger. Tegenover de genadeloze imperatief staat de genadevolle conditio. Want onze God is thans Immanuel. Hard is de strijd tegen hen die dreigen onze mooie vrijgemaakte kerken te leiden in een diensthuis. Wij laten de vrijmaking niet van kant maken.

Zo wordt de Kerk van kant gemaakt.

Rotterdam.

P. A. Hekstra

BOEKBESPREKING

Nadenken over de tijd, door prof. dr. K. J. Popma. Reeks: Christelijk Perspectief, onder redactie van dr. J. Stellingwerff.

„Vanuit onze eeuwigheid hebben we zoveel zich op tijd en het temporele, dat daarover opmerkingen gemaakt kunnen worden. Dat was dan ook de bedoeling van dit boek, dat veelszins niet verder kon komen dan een tastend pogen." Met deze woorden sluit prof. Popma op blz. 286 deze studie af. Het is duidelijk: de auteur presenteert deze studie niet als een onweersprekelijk eindresultaat.

In verband hiermee is het van belang te letten op wat hij opmerkt in hoofdstuk 1 § 15, blz. 53 v.v. over "Te vroeg en te laat": „Iets dergelijks is aan de orde m.b.t. het schrijven van een artikel of een boek. Men kan nl. te vroeg tot schrijven overgaan, t.w. wanneer het onderwerp nog niet voldoende 'rijpelijk overwogen' is. Daar staat echter tegenover, dat de drang om te schrijven vaak het sterkst is, als het onderwerp nog fris voor de aandacht staat, zodat men soms zelfs de paradoxale regel zou kunnen stellen, dat iemand aan het schrijven moet gaan, als het onderwerp vanwege zijn 'moeilijkheid' hem nog boeit: is die moeilijkheid overwonnen, dan neemt de drang tot schrijven af. Daar komt bij, dat er onderwerpen zijn, waarvan de schrijver helder inziet dat er over geschreven moet worden wanneer de schrijver het nog lang niet beheerst. Dan is het te-vroeg een geboden eis, want als de schrijver zou wachten totdat hij het onderwerp werkelijk beheerst, zou hij nooit aan schrijven toekomen en dus tekort schieten in zijn plicht, anderen te doen delen in wat hij gevonden heeft. Sommige pennevruchten hebben dan ook niet de bedoeling een afgeronde beschrijving te geven, maar de discussie op gang te helpen en te dienen. Naar onze mening is de tijdsleer in de wijsbegeerte der wetsidee zulk een onderwerp. In deze leer wordt zeer veel geboden, waarmee beoefenaars van verschillende vakwetenschappen hun winst kunnen doen. Ze moeten echter niet menen, dat de wijsbegeerte der wetsidee een tot de natuurlijke grenzen toe uitgewerkte behandeling van dit onderwerp geeft. Dat ligt in de aard van de zaak: voor een ietwat rijpe behandeling van het tijdsprobleem is een discussie, een echte en diepgaande discussie tussen de beoefenaars van de wijsbegeerte en haar geschiedenis nodig. Pas wanneer deze discussie vruchten heeft afgeworpen, kan een wat rijpere behandeling van het onderwerp geprobeerd worden".

Het is goed daarbij te voegen wat prof. Popma schrijft op blz. 255: „Ons tijdsbesef strekt zich

uit van het begin van de geschiedenis van het mensengeslacht en grijpt vooruit naar een eideloze toekomst. Wat dit eideloze betreft geven we twee overwegingen.

De ene betreft de gang van zaken in de wetenschappen. De geschiedenis van elke vakwetenschap brengt aan het licht, dat wie daar ver in gevorderd is, steeds meer onder de indruk komt van maar net begonnen te zijn. Die indruk wordt sterker naarmate de betrokken onderzoeker dieper in het veld van onderzoek doordringt. Daar dit bij elke vakwetenschap en niet minder bij de wijsbegeerte het geval is, moeten we aannemen dat dit tot de structuur van het wetenschappelijk nadenken behoort: het is tegenoverstellend gericht op de geschapen wereld, en in die tegenoverstelling wordt in steeds dringender mate de ontdekking gedaan, dat het veld van onderzoek een eindeloos perspectief te zien geeft, een voortdurend verschuivende horizon en de steeds grondiger wordende overtuiging dat het gevondene zeer dicht bij de aanvang van het onderzoek ligt. De wereld is zo geschapen dat de met en in haar geschapen mens wéét eindeloos te kunnen en mogen voortgaan met haar te beschouwen. Het gevondene is nooit zinloos en heel dikwijls duidelijk meer dan slechts een voorlopig resultaat maar het opent uitzicht op een steeds wijdere beschouwingsruimte en steeds verdere einder. Alleen een eideloze eeuwigheid is lang genoeg om dit werk te kunnen volbrengen. Steeds is er een begrenzen kennis-horizon, maar telkens is er ook het wijken van die horizon, er is een veelheid van horizons, „waarbij de nieuwe niet geheel nieuw is omdat hij de oude inzicht bevat. Wat hier met betrekking tot het wetenschappelijk nadenken en navorsen gezegd is, geldt mutatis mutandis van velerlei ander werk, het geldt van wat Openb. 14:13 noemt, hun werken".

We gaven deze drie citaten omdat we ze van betekenis achten voor de benadering en beoordeling van dit boek en voor heel de methode van discussiëren, die onder ons soms blijkt.

1. De auteur heeft zich nergens van profetenmantel omgheven. De resultaten van zijn wetenschappelijk, wijsgerig nadenken worden door hem niet als geloofswaarheden verkondigd, waarheden die geloof vergen en geen mogelijkheid van discussie en tegenspraak dulden, doch als voorlopige antwoorden ter discussie gegeven.

2. De schrijver blijkt geen individualist te zijn en wil het ook niet wezen: hij vraagt om een zo breed mogelijke discussie, waaraan hij zijn bijdrage levert en waarvan hij eventuele correctie, verdieping en voortgang verwacht.

3. Een en ander betekent niet dat hij schrijft op het onzekere en „maar eens een balletje opgooit". Integendeel er is bij hem een hoge mate van zekerheid. Niet alleen t.a.v. zijn religieuze

veronderstellingen, die hij nergens camoufleert — de wijsgeer blijkt op meer dan een bladzijde ook belijder te zijn van het christelijk geloof en zijn filosoferen een filosoferen in Christus — maar zekerheid is er bij hem ook t.a.v. de voorlopige resultaten van zijn werk.

4. Een en ander is van betekenis voor de beoordeling van dit werk. Die voorzien we. Niet alleen buiten het christelijke kamp vanwege de religieuze uitgangspunten van dit werk. Maar ook binnen christelijke kring en wel in de eerste plaats van de kant van de vakwetenschap, waar men, gewend te werken met het begrip van de tijd zoals die zich uitdrukt in het eigen veld van onderzoek, ook geneigd is dat aspect van de tijd met 'de' tijd te vereenzelvigen, maar met name ook van de kant van de wetenschappelijke theologie. Deze krijgt met name in onze kring met Popma's werk opnieuw te doen. Popma komt bij meer dan een gelegenheid te spreken over het werk van K. Schilder, „anders dan zijn epigonen, een man van brede belangstelling." Zowel t.a.v. de door Schilder H.C. II p. 411 geane bewering dat in de werkelijkheid helemaal geen punt bestaat, blz. 47, als t.a.v. Schilders overname van de bekende definitie van Boëthius van de eeuwigheid Gods, blz. 108 v.v. Popma herinnert eraan dat deze Boëthius de vader is van de scholastiek en „mede bekend als de theoloog zoner Bijbel, daar hij zijn theologische vertogen zonder enig beroep op de Schrift samenstelde". Blz. 108. Hij wijst, o.i. terecht, op de inkonsekventie dat Schilder de troost van Boëthius in diens De consolatione philosophiae afwijst en toch diens definitie van de eeuwigheid Gods overneemt, terwijl toch deze laatste door dezelfde bezwaren gedrukt wordt. Blz. 113. Popma had over deze zaak reeds eerder kritisch geschreven. Thans wordt de kritiek verbreed en verdiept. Hij wijst er op dat Schilder „komt tot een tijdstheologie, waarin Boëthius' omschrijving van Gods eeuwigheid zonder meer als norm wordt aanvaard" en dat dit niet alleen geschiedt in Schilders theologie omtrent Gods eeuwigheid als in zijn anthropologie (leer omtrent de mens, G.V.) inzake de gelukzaligheid van de mens. „En het moge onze aandacht trekken, dat hij dit niet alleen in een theologische uiteenzetting doet (Schilders verklaring van de Heidelbergse Catechismus is inderdaad een wetenschappelijk theologisch werk, G.V.), maar ook in nu uitgegeven preken". Daarbij verwijst Popma naar Verzamelde werken Afdeling I Preken, deel 3 pag. 419 v.v. En hij laat zien hoe dezelfde boëthiaanse tijdstheologie een rol speelt in Schilders 'Christus en de cultuur' — aldaar blz. 261 — waar voorts blijkt dat bij Schilder de zwakheid niet gezien wordt i.v.m. de zonde, maar er volgens hem reeds was in het paradijs. blz. 115-122. Popma's kritiek richt zich meer in het voorbijgaan tegen K. Dijk en tegen Runia's kritiek op deze, blz. 103, op A. Kuyper, blz. 122, blz. 125. We noemden slechts dit, omdat de kritiek van Popma reeds eerder in onze kring tot tegenspraak noopte en waarschijnlijk opnieuw tot kritiek aanleiding geven zal.

5. Doch waar Popma zich nergens de profetenmantel omhangt en nimmer in dit boek de allures aanneemt van: „Alzo spreekt de HEE-RE..." verdraagt dit boek ook nergens tegenspraak op dat niveau. Niet met de dooddoener van 'valse profetie' noch met quasi-profetische machtsspreuken. Hier vraagt een wijsgerig boek om wijsgerige bespreking ook door de mannen van de vakwetenschap, de wetenschappelijke theoloog niet uitgezonderd.

Hiermede zijn we ook toegekomen aan de grenzen van de aankondiging van dit boek in ons blad: Opbouw is geen blad voor wetenschappelijke theologie en nog minder voor wijsbegeerte. Daarom volstaan we met deze aankondiging. Dit boek vereist op z'n minst enige belangstelling voor wijsgerige vragen en enige kennis van de wijsbegeerte met name van die der wetsidee: hij, die de dichter wil verstaan moet in het land des dichters gaan. Wie zich deze moeite getroost zal zich rijk beloond zien. Popma heeft over dit moeilijke onderwerp met grote helderheid geschreven. Het inzicht in de betekenis van de tijd en daarmee in de structuur van Gods grote werken wordt zeer verscherpt. De lezer zal ook ontdekken dat het verband tussen wijsbegeerte en leven — waartoe de wijsbegeerte trouwens behoort — nauw is.

Op vele punten raakt de schrijver hier onder ons actuele kwesties. We wezen reeds op zijn kritiek op Schilder. In diens werk neemt de tijdstheologie in wetenschap en pastoraat een centrale plaats in. We denken aan de betekenis daarvan ook i.v.m. de zaak van het zgn. antropomorfe spreken Gods, de discussies omtrent de hel, de hemel, de 'tussentoestand', enz. In verband met het laatste wijs ik op hetgeen Popma opmerkt op blz. 267 in verband met de (opwekkings)wonderen van Jezus, de herscheppingswonderen, die evenals de scheppingswonderen ondoorgroendelijk zijn (blz. 233): „De ontbinding van een gestorven lichaam, d.i. van de gestorven mens, wordt wel beschreven als het uiteenvallen van de fysische opbouwstoffen, maar deze beschrijving is waarschijnlijk niet juist. De ontbinding is een voortzetting van het lichamelijke slijtageproces en kan dus moeilijk beneden-bio-

tisch verlopen. Het best kunnen we de ontbinding van het lichaam zien als een proces dat de totale mens betreft naar al zijn lichaams-aspecten. De vraag, hoe we ons het voortbestaan en zelfs voortleven van de gestorven mens moeten denken, is principieel niet voor beantwoording vatbaar; het raadsel van het als dode mens voortbestaan en voortleven valt volkomen buiten de perken van onze voorstelling en ons begrip". blz. 267. We zijn het met Popma eens, ook in de voorzichtige gereserveerdheid waarmee hij zich uitdrukt. Slechts rijst bij ons de vraag hoe hij het bijbels verantwoord acht in dit verband van voortleven te spreken. Hij zegt: „We kunnen ons dit voortbestaan en voortleven alleen geloven, in ons geloven opnemen; en op dit geloof doet Jezus een beroep als Hij tot Martha zegt: „ieder die leeft en in Mij gelooft, zal in eeuwigheid niet sterven: gelooft gij dat?" Joh. 11:26". In verband met de betekenis van deze woorden des Heren zou ik willen wijzen op het niet te ontkennen en ook door de Schrift nergens ontkende ervaringsfeit dat ook ieder die in de Here Jezus gelooft metterdaad sterft: de dood is tot alle mensen doorgegaan. De Here Jezus ontken dat hier ook niet, zegt ook niet dat de gelovigen ergens aan dat sterven ontglippen, maar alleen, dunkt mij, dat hun sterven niet een apothaneis eis ton aioona insluit; zij sterven wel de eerste dood, maar niet de tweede, die een sterven-in-eeuwigheid is: zij zullen van de tweede dood, van dat sterven-in-eeuwigheid niet beschadigd worden. Openb. 2:11; 20:6. Die tweede dood is de dood waaruit geen verlossing komt. Openb. 20:14.

Ook kan ik Popma niet volgen in hetgeen hij schrijft over het eeuwige leven. Ik val hem bij als hij zegt: „Dat sterven is tijdens ons leven en tijdens ons dood-zijn een durende actualiteit. Het „volle leven" is ons ternauwernood bekend: het is ons meer bekend door geloof dan door ervaring. Het volle eigenlijke leven is wat de Bijbel het eeuwige leven noemt en onze vergankelijkheid is bij uitstek ongeschikt omdat te ervaren. Er kan een verantwoord accent gelegd worden op de ervaringszijde van het geloofsleven, maar het blijft niettemin in de eerste plaats geloofsleven. Zo staat de mens allereerst in geloof met betrekking tot zijn eeuwig leven". blz. 268. Maar moeilijker kan ik met Popma meekomen als hij zegt: „Dat de religie het eeuwige leven genoemd wordt en niettemin in de tijd verloopt en een geschiedenis doormaakt, maakt ons attent op een zekere verwantschap tussen tijd en eeuwigheid. Doordat de mens in zijn religie mag staan kan hij zich onderscheiden van zijn creatuurlijkheid en daarmee ook van zijn temporaliteit. Die 'mogelijkheid' blijft ook als de mens zich zijn eigen religie kiest en in eigen gekozen wegen gaat wandelen", blz. 251. Indien ik Popma hier goed begrijp is religie hier ident met eeuwig leven, dat voorts ook aan de valse religie toekomt. Maar in de Schrift is het eeuwige leven een goed dat slechts aan de gelovigen en pas in de Dag des Heren toekomt.

Het is een rijk boek, dat ons door de oude en nieuwe geschiedenis, door de literatuur van de oude en de nieuwe en de nieuwste tijd meevoert, langs Sophocles, Couperus (prachtig!) en Vestdijk. Steeds in het nauwste verband met het thema van het boek.

„Het is buitengewoon moeilijk gebleken iets steekhoudens over de tijd zelf te zeggen, hij is niet definieerbaar, zoals Augustinus al nadrukkelijk gezegd heeft", blz. 251. Popma heeft er veel over gezegd. Zij het dan niet over de tijd zelf dan toch over de tijd zoals die in ons bekende aspecten van de werkelijkheid valt op te merken. Ik zou graag brede citaten geven. Ook over wat hij opmerkt over de kerk en de gevaren die haar in haar juridische instuering bedreigen, blz. 232 e.a.p.

We bevelen dit boek hartelijk ter bestudering aan.

G. Visee

Het vorige deel in deze serie. Zicht op Calvijn, besprak ds. Visee in het no. van 3 sept. 1.1.

De reeks als geheel verdient hartelijke aanbeveling. Wie b.v. studerende kinderen heeft, kan hier terecht. Prospectus verkrijgbaar bij dr. J. Stellingwerff, Haagbeuklaan 80, Amstelveen.

B.

PERSSCHOUW

Verontschuldiging

In „Getrouw" stond onlangs het volgende artikelje. Het had tot opschrift: De ICCG en de pers en was van de hand van W(arnaar).

In het juli-nummer van „Getrouw" publiceerden we een brief die door mij persoonlijk aan de redactie van de „Rotterdammer" was gestuurd, en waarin ik er over klaagde dat dit blad niets geschreven had over de belangrijke dingen die er op internationaal kerkelijk terrein gebeurden, zoals het wijzigen van de geloofsbelijdenis door enkele Amerikaanse en Canadese kerken.

Naar aanleiding daarvan ontving ik een vriendelijk schrijven van de hoofdredacteur van de „Rotterdammer", waarin deze mij tegenvoerde dat over twee van de drie door mij genoemde punten wel geschreven was n.l. op 27 okt. 1964 en op 18 en 26 mei 1965.

Het is dus niet juist dat de „Rotterdammer" in het geheel niet over deze dingen geschreven had, en daarvoor bied ik graag mijn verontschuldiging aan.

Ter mijner verontschuldiging moge ik opmerken dat ik juist de maand mei in het ziekenhuis doorbracht, waar ik de kranten niet zo nauwkeurig kon volgen.

En ten slotte houde de Rotterdammer ons ten goede als wij opmerken dat van 27 okt. tot 18 mei, dat is ongeveer 7 maanden, wel een hele lange tijd is, waarvan dus toegegeven wordt dat in deze periode niets over deze zaken die wij uiterst belangrijk achten, werd geschreven. Helaas en door mij geuite klacht dus niet.

Maar liever dan hierover verder te kibbelen willen we graag onze erkentelijkheid uitspreken voor de aandacht die zowel door de Rotterdammerbladen als door „Trouw" en de N.C.R.V. aan ons laatste congres werd besteed. En we willen gaarne de hoop uitspreken dat ook bij de algemene nieuwsvoorziening in de toekomst dit steeds het geval zal zijn.

Omdat het stuk uit het Julinumnummer van Getrouw ook in onze Persschouw werd opgenomen geef ik het bovenstaande amendement honorable ook door. Met ook ons excuus aan de redactie van De Rotterdammer.

C. V.

Over „interviews"

Interviews zijn meer dan ooit in de mode.

Iedere krant die zich respecteert doet er aan. Ze vormen ook een vast programmapunt in de televisie-uitzendingen.

Dezer dagen kreeg ik een merkwaardige reactie op een interview-aanvraag onder het oog.

Ze was van niemand minder dan van prof. dr. H. A. Lorentz. Waarschijnlijk Nederlands grootste physicus, winnaar van de Nobelprijs.

In de N.R.C. werd in 1928 een reeks mannen en vrouwen geïnterviewd over hun dagtaak.

De interviews verschenen onder de verzamel-titel: „De Dagtaak".

Ook prof. Lorentz kreeg het verzoek zich tot object van de rotterdamse interviewer te laten maken.

Deze schreef toen de volgende brief, gedateerd 8 Januari 1928.

Hooggeachte Heer,

Eenigen tijd geleden hebt U de vriendelijkheid gehad mij te schrijven over een interview, dat U met mij zoudt wensen en dat U de stof zou leveren voor een der artikelen van Uw reeks „De Dagtaak". Nu twijfel ik er niet aan, dat deze reeks goed zal doen en zeer lezenswaardig kan worden, maar tot mijn leedwezen kan ik er niet toe bijdragen, haar interessant te maken.

Hoewel ik bijna altijd bezig ben, heb ik geen zeer geregelde en bijna geen verplichte werkzaamheden, van een „dagtaak" is geen sprake. Ik zou dus niets kunnen vertellen, dat de moeite van het lezen waard zou zijn. Wil mij daarom ten goede houden, als ik met alle waardering van Uwe bedoelingen, U verzoek mij buiten uwe onderzoeken te laten.

Met de meeste hoogachting,

Uw dienstw. H. A. Lorentz.

De N.R. Courant drukte dit briefje af als een „klein voorbeeld van de bescheiden en humane aard van prof. Lorentz".

De „Leeuwarder Kerkbode" mediteerde naar aanleiding van deze brief:

Men kent de oppervlakkige interview-manie van onze tijd.

Goden en godjes en halve goden krijgen de gelegenheid om zeer gewichtig voor persmannen eens wat over zichzelf te praten. Zo hebben de couranten weer — gewoonlijk pikant gesausde — stof en de „grootheden van de dag" kunnen „zwenmen" in de ijdelheid.

Ook in ons klein landje vindt navolging wat in grote landen, waar ook veel grote mannen zijn, allicht enige reden van bestaan kan hebben. Natuurlijk bij ons alles op veel kleinere schaal, enigszins 'n lilliput-formaat. Grote en kleine bladen zijn tegenwoordig ook onder ons geïllustreerd. Dan gaat het portret erbij. Impressionistisch uitgevoerd".

En dan wijst dit kerkblad op het voorbeeld van de inderdaad grote Lorentz. Die brief vol fijne humor neemt het dan over.

Prof. Kohnstamm schreef bij de dood van Lorentz o.a. „Hem te mogen zien samenwerken met een man als Bavinck van wiens denkbeelden hij in menig opzicht afweert, maar wiens karakter zo veel op het zijne geleek, zal ik altijd als een zeer groot voorrecht in mijn herinnering houden."

C. V.

KERKNIEUWS

Beroepen te Dordrecht: A. I. Krijtenburg te Zaamslag; te Haarlem, vac. Ds. A. Bos: Ds. F. v. Deursen te Barendrecht.

Tweetal te Drachten: C. J. Smelik te Bunschoten-Spakenburg en Joh. Strating te Alkmaar.

Emeritaat Ds. G. Ph. Pieffers. Ds. G. Ph. Pieffers van de Can. Ref. Church of Coaldale, Alta, Canada heeft de kerkeraad aldaar medegedeeld dat hij om gezondheidsredenen zich noodzaak ziet emeritaat aan te vragen. Omdat het niet mee zal vallen de vakature in de wintertijd nog vervuld te krijgen heeft Ds. P. als datum waarop het emeritaat zal ingaan vastgesteld 1 mei 1966. De kerkeraad heeft het emeritaat eervol verleend. Na het ingaan van zijn emeritaat zal ds. P. nog wat hulpdiensten verrichten in de kerk te Neerlandia.

Ds. Pieffers werd 10 jan. 1906 geboren en diende de kerken te Zuilichem (1940-1943), Bergentheim (1943-1946) en Bussum (1946-1952). Hierna vertrok hij naar Canada.

Peremptoir examen. Kand. T. O. G. M. Bosma, te Goes, beroepen predikant van de Geref. kerk te Waardhuizen, is door de classis Noord-Brabant/Limburg peremptoir geëxamineerd en toegelaten tot het ambt van dienaar des Woords.

Zijn intrede te Waardhuizen is vastgesteld op zondag 5 december.

Rijsbergen. De classis Noord-Brabant/Limburg besloot op voorstel van de kerk van 's Hertogenbosch de kerkvisitatoren op te dragen op korte termijn kerkvisitatie te brengen in de kerk van Rijsbergen en daarover op de eerstvolgende classis te rapporteren.

Ambtserkenning Ds. A. Duits. De kerkeraad van Enschede-Oost (pred. dr. R. H. Bremmer) heeft besloten, „ds. Duits te erkennen in zijn ambt als zodanig wederom te ontvangen" (Enschede editie van ons blad, 30 okt. j.l.). Zoals bekend, had de classis Hogeveen hem in jan. '63 ambteloos verklaard wegens de opheffing van z'n gemeente Emmercompascuum-Emmerferscheidenveen, omdat het ambt aan een plaatselijke gemeente verbonden is en wegvalt als een gemeente ophoudt te bestaan, terwijl het bij bevestiging in een andere gemeente weer wordt herkeren. Ds. Duits, die hiertegen in beroep ging, werd door de generale synode van Delfshaven (1964) in het gelijk gesteld. De classis wilde dit synodebesluit niet ratificeren, o.m. wegens z'n onduidelijkheid en aanvechtbaarheid. Enschede-Oost oordeelde o.m. „dat het niet aangaat op deze wijze een uitspraak van de generale synode inzake de rechtspositie van een dienaar des woords terzijde te stellen, zonder dat in enig opzicht is aangetoond, dat deze uitspraak in strijd is met Gods Woord, de kerkenordening of de feiten".

De kerkeraad schrijft o.m.: „Het heeft geen zin, generale synoden te doen houden en zaken van appèl te laten behandelen, wanneer de in het ongelijk gestelde instanties zonder geldige argumenten zulke uitspraken blijvend kunnen frusteren". Verder wordt gezegd: „En derhalve is het de plicht van alle zusterkerken, krachtens de gemaakte afspraken, hier handelend op te treden".

THEOLOGISCHE HOGESCHOOL

Candidaats-examen: geslaagd voor het candidaats-examen de heer P. Schelling, St. Annastraat 414 te Nijmegen.

Propaedeutisch-examen: geslaagd voor het propaedeutisch-examen de heer P. Busstra, Aenwilderweg 1a, Luinjeberd.

V.G.S.A.

De Senaat van de Vereniging van Gereformeerde Studenten te Amsterdam heeft de eer U mede te delen dat hij voor het jaar 1965-1966 in de volgende samenstelling is geïnstalleerd: N. Buurman, praeses, H. W. Vos, ab-actis, Mej. D. J. Bos, quaestrix en J. N. Bremmer, assessor. Het ab-actiaat is gevestigd: Oude IJselstr. 18¹¹, Amsterdam 10.

VERKLARING OP DE CLASSICALE VERGADERING OP 10 NOVEMBER 1965

De Kerkeraad van Costzaan acht zich geroepen om aan U als de zusterkerken, met welke hij in classicaal ressort verband onderhoudt, zijn oordeel kenbaar te maken over het besluit van de zusterkerk te Groningen-Zuid om haar predikant Ds A. van der Ziel het ambt van dienaar des Woords in de gemeente van onze Here Christus onwaardig te verklaren en hem te rekenen als door de Here in de hemel zelf van zijn ambtsbediening afgezet.

De Kerkeraad van Oostzaan heeft namelijk

moeten constateren, dat de Kerkeraad van Groningen-Zuid zijn afzettingsbesluit niet heeft gegrond op een bij Ds A. van der Ziel duidelijk aanwijsbare openbare grove dwaling of zonde, die in een dienaar des Woords voor het aangezicht des Heren niet gedragen mag worden.

Met dit te constateren keurt de Kerkeraad van Oostzaan de in geding zijnde meningen en gedragingen van Ds A. van der Ziel allerminst zonder meer alle goed, maar moet hij tot zijn grote leedwezen vervolgens wel constateren, dat de Kerkeraad van Groningen-Zuid zich in zijn tuchttoefening jegens Ds A. van der Ziel niet heeft gehouden aan hetgeen hierbij volgens Art. 76, 79 en 80 der aangenomen Kerkorde heeft te gelden, en niet aan hetgeen de Kerken in gehoorzaamheid aan de Here over de oefening der tucht hebben beleden in Zondag 31 van de Catechismus en in Art. 29 en 32 der geloofsbelijdenis.

De Kerkeraad van Oostzaan moet derhalve oordelen, dat die van Groningen-Zuid zich jegens Ds A. van der Ziel heeft verstrikt in een onrechtmatige en daarom valse tuchttoefening, en dat dit aan de Kerkeraad van Groningen-Zuid ernstiger moet worden aangerekend in het licht van de velerlei valse tuchttoefening van twintig jaar geleden, waarvan we ons toen door 's Heren genade over ons hebben mogen vrijmaken.

De Kerkeraad van Oostzaan mag zich daarom aan dit besluit van Groningen-Zuid niet conformeren, zal hij zelf niet ontrouw worden aan hetgeen de Here gebiedt, en blijft Ds A. van der Ziel erkennen als predikant in volle rechten in het midden onzer Kerken, terwijl hij van dit oordeel zal kennis geven aan de Kerkeraad van Groningen-Zuid en aan Ds A. van der Ziel.

Tenslotte verzoekt hij aan U als zusterkerken, met welke hij in classicaal ressort verband onderhoudt, om tot hetzelfde oordeel te komen en om daarvan (behalve aan onze raad) mede kennis te geven aan de Kerkeraad van Groningen-Zuid en aan Ds A. van der Ziel.

BREDA

In het Kerkblad van Breda leest men het volgende in het verslag van de kerkeraadsvergadering van 1 nov. j.l.

In de eerste plaats (kwam aan de orde) de afwijzing van onze credentiebrieven Art. 33 KO bepaalt: „Die tot de samenkomsten afgezonden worden, zullen hun credentiebrieven en instructies, ondertekend zijnde van degenen die ze zenden, medebrengen, en deze zullen keurstemmen hebben, ten ware in zaken, die hun personen of kerken in het bijzonder aangaan.”

Er is voor zulke bewijzen van afvaardiging nooit iets besloten over de tekst, of over daarin noodzakelijke bepalingen. Er zijn bij verschillende uitgevers gedrukte formulieren te koop, van verschillende inhoud.

De kerk van Breda typt er altijd één, die de bepaling bevat: „De kerkeraad heeft... afgevaardigd, om mee te helpen oordelen en besluiten overeenkomstig Gods Woord”. De kerk van Rijsbergen — destijds vanuit Breda geïnstitueerd — nam deze formulering over. Nooit werd op deze brieven enige aanmerking gemaakt.

Bij de constituering van de oktober-classis van 1964 verklaarde de kerk van 's Hertogenbosch evenwel plotseling de cred.br. van Rijsbergen onaanvaardbaar, omdat die geen enkele bepaling bevatte aangaande belijdenis en kerkenordening. Tegen de cred.br. van Breda werd dat bezwaar toen niet ingebracht, omdat deze kerk geen aanleiding tot verdenking t.a.v. haar trouw aan belijdenis en kerkenorde gegeven had. Later werd ook cred.br. van Breda onaanvaardbaar verklaard.

Hoewel de classis aanvankelijk de bezwaren van 's H. betwistte, werd van Breda met steeds groter aandrang gevraagd, de cred.br. in dit opzicht aan te vullen. De kerk van Rijsbergen deed, om de vergadering niet langer op te houden, vrijwillig afstand van haar rechten, en nam genoegen met de positie van toehoorder ter classis.

Bij een latere classis werd Breda ook in de positie van toehoorder uitgenodigd, omdat nu niet alleen 's H., maar ook 2 andere kerken anders niet aan de classis deel wilden nemen, als de cred.br. van Breda zo bleef.

Naar de sept. classis van 1965 gaf onze kerkeraad een credentiebrieven mee met een bijlage (zie No. 1004 van ons Kerkblad) over onze band aan belijdenis en kerkenordening. Aan deze brief werd geen aandacht geschonken.

Naar de zittingen van 20 okt. en 1 nov. gingen onze afgevaardigden met een cred.br., die vermeldt: „...om over alle wettig ter tafel gekomen zaken mee te helpen oordelen en besluiten op grond van Gods Woord, overeenkomstig de daaraan onderworpen belijdenis en kerkenordening der Geref. Kerken.”

Ook deze cred.br. werd niet aanvaard. Volgens sommigen omdat ze geen belofte bevat om de genomen besluiten voor waarde te houden (alsof de opdracht om mee te besluiten die belofte niet impliceren zou!). Volgens anderen, omdat Breda eerst moet bewijzen — door uitvoering van de

besluiten van P.S. en classis — de belijdenis en de kerkenordening te onderhouden.

De gedrukte cred.br. van Maastricht (ed. Zalsman), die eveneens een aparte belofte voor waarde houden van te nemen besluiten mist, werd wél aanvaard.

Als Breda nóg weer 's aan de cred.br. verandert, of als er andere afgevaardigden ter classis zijn, zouden onze afgevaardigden mogelijk wél aanvaard worden. Maar onze positie ter classis is daarmee dan ook één van willekeur geworden. De classis komt nu niet meer samen op gr. v. Gods Woord, en overeenkomstig welomschreven afspraken, Breda mag spreken of moet zwijgen, al naar 't gevalt.

Uit de gemeente wordt geadviseerd, over dit onrecht niet te „procederen”, maar het over te geven aan de Here, Die de deuren naar de zusterkerken opent en sluit. Laat de kerkeraad zich, in afwachting hoe de houding der zusterkerken zich verder ontwikkelt, in de positie van „toehoorder” schikken.

Het besluit van de classis over Ds B. Telder — eveneens buiten Breda om stot stand gekomen — wordt voorgelezen, toegelicht en besproken. Daar bespreking ter classis ons op dit ogenblik niet toegestaan is, wordt geadviseerd, aan de arbeid in de gemeente alle voorrang te verlenen.

Bij beslissingen over deze zaken zal de kerkeraad opnieuw de medewerking der gemeente vragen.

In de serie

CHRISTELIJK PERSPECTIEF

onder redactie van Dr. J. Stellingwerff, zijn tot dusver verschenen:

- 1 Prof. Dr. H. Dooyeweerd - Verkenningen in de wijsbegeerte, de sociologie en de rechtsgeschiedenis. 215 pg. f 5.80 (Ab. f 4.30).
- 2 Prof. Dr. Ir. H. van Riessen - Mens en werk. 160 pag. f 5.80 (Ab. f 4.30).
- 3/4 Prof. K. J. Popma - Wijsbegeerte en anthropologie. 312 pag. f 11.— (Ab. f 7.80).
- 5 Prof. Dr. S. U. Zuidema - Konfrontatie met Karl Barth. 208 pag. f 7.— (Ab. f 5.30).
- 6 Dr. J. H. Diemer - Natuur en wonder. 174 pag. f 6.30 (Ab. f 4.80).
- 7 Prof. Dr. J. van Genderen, Prof. C. Veenhof, Prof. Dr. D. Nauta, Mr. L. J. M. Hage, Prof. Dr. S. van der Linde - Zicht op Calvijn. 224 pag. f 6.50 (Ab. f 5.—). Paperback f 4.50.
- 8 Prof. Dr. K. J. Popma - Nadenken over de tijd. 286 pg. f 10.— (Ab. f 7.90).
- 9 Dr. J. Stellingwerff - Oorsprong en toekomst van de creatieve mens. 220 pag. f 12.— (Ab. f 8.50). Illustraties van F. v. d. Burgt.
- 10 Prof. Dr. J. P. A. Mekkes - Teken en motief der creatuur. 240 pag. f 10.— (Ab. 7.90). Verschijnt binnenkort.

Programma 1966 e.v.j.

- Ds. S. J. Popma - Over moderne literatuur.
 Prof. Dr. S. U. Zuidema - Over de hermeneutiek van de H. Schrift.
 Prof. Dr. M. C. Smit - De zin van de vraag naar de zin der geschiedenis.
 Dr. P. A. Meyer - Socrates.
 Prof. Dr. D. H. Th. Vollenhoven - Wijsgerig woordenboek.

Alle delen zijn los verkrijgbaar. Men kan zich echter ook abonneren (tenminste voor een jaargang: 3 à 4 delen).

Verkrijgbaar bij de erkende boekhandel en bij

Uitg. Buijten & Schipperheijn, Valkenburgerstr. 106, Amsterdam. Postgiro 22960.

VAN HET GEBED

Prof. Dr. K. J. Popma

300 pag. royaal octavo (16 x 24 c.m.) Gebonden in voorname linnen band f 15.—

Dit kostelijke boek behandelt de vragen en antwoorden 116-129 van de Heid. Cat.

Uitg. N.V. Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, Valkenburgerstraat 106, Tel. 020-236612. Postgiro 22960.

Redactieleden:

Dr. J. BOSCH, P. GROEN, Prof. Dr. H. J. JAGER, Prof. C. VEENHOF, Ds. G. V.SEE

Adres van de Redactie:

J. Bosch, Engelenbergstr. 4, Kampen

Geref. Persvereniging „Opbouw”:

adres secretaris en penningmeester: Van Lynden van Sandenburglaan 16, Utrecht. Telef. 030-711450. Giro 448367.

Administratie abonnementen:

Drukkerij Steenberg, Slotlaan 220,

Abonnementsprijs

f 12.— per jaar (bij vooruitbetaling) Zeist. Giro 233117.

Prof. Dr S. U. Zuidema

DE CHRISTUS DER SCRIFTEN en OECUMENISCHE THEOLOGIE

Omvang 158 pagina's. Gebonden in geplasticeerde integralband f 4.20.

Inhoud: Schriftgezag en Schriftprobleem. De Heilige Schrift en haar sleutel. De Christus der Schriften en oecumenische theologie. New-Delhi spreekt. Bezinning op de Zending.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever

N.V. BUIJTEN & SCHIPPERHEIJN

Valkenburgerstraat 106, Amsterdam-Centrum. Postgiro 22960.

OORSPRONG EN TOEKOMST van de creatieve mens

door Dr. J. STELLINGWERFF

Een boek voor studerende jongeren en belangstellende ouderen over de vraag naar de afkomst en de toekomst van de mens. De creatieve mens is de mens die de hedendaagse cultuur heeft gevormd met zijn moderne steden en straalvliegtuigen, met zijn ziekenhuizen en atombommen. Centraal staat de belijdenis dat Gods openbaring concreet gestalte heeft gekregen temidden van deze cultuurgeschiedenis. Illustraties van Flip van der Burgt. Een mooi en waardevol geschenk.

243 pag. Integralband. Prijs f 12.—.

Verkrijgbaar via de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever

N.V. BUIJTEN & SCHIPPERHEIJN,

Valkenburgerstraat 106, postgiro 22960, Amsterdam.

CHRISTELIJKE DIAKONIE EN ABW

Prof. C. Veenhof.

In dit boek geeft prof. Veenhof een uiteenzetting van de hoofdinhoud van de Algemene Bijstandswet, welke een geheel nieuwe periode inluit voor de „armverzorging”. Hij tekent de ideeën die in deze wet werden geconcretiseerd, en plaatst de wet in de geschiedenis van de laatste honderd jaar.

De auteur confronteert de „armenzorg” zoals deze in de ABW gestalte heeft gekregen met de christelijke diakonie, de alomvattende dienst waartoe de kerk en haar leden door het Evangelie geroepen worden.

142 pag. Geplast. integralband. Prijs 4,95 (bij 21 exx. f 4,—)

verkrijgbaar via de boekhandel en rechtstreeks bij

Uitg. Buijten & Schipperheijn, Valkenburgerstraat 106, Amsterdam. Postgiro 22960.